

Endonezya'daki Pesantrenlere Dair Bir Meta-Sentez Çalışması

Titis Thoriquttyas¹, Süleyman Gümrükçüoğlu²

Öz

Endonezya'daki geleneksel İslami eğitim kurumları olan pesantrenler, ülke genelinde İslami kimliğin şekillenmesi ve İslami eğitimin gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. Pesantrenler üzerine yapılan kapsamlı araştırmalara rağmen, elde edilen bulguların sistematik bir şekilde sınıflandırılmaması ve literatürde sıklıkla tekrar eden temaların analiz edilmemesi, alandaki önemli bir eksiklik olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışma, 2017 ile 2024 yılları arasında Türkiye'deki akademik dergilerde yayımlanan pesantrenlerle ilgili araştırmaları inceleyerek söz konusu literatür boşluğunu doldurmayı amaçlamaktadır. Mevcut literatürün analiziyle iki temel soruya yanıt aranmıştır: (1) Pesantrenlerle ilgili çalışmalarda hangi temalar öne çıkmaktadır? (2) Endonezya'daki pesantrenler, İslami eğitim süreçlerini nasıl yansıtmaktadır? Bu bağlamda, pesantrenlerin tarihsel kökenleri, müfredat çeşitliliği ve eğitim düzeyleri gibi ayırt edici özellikler incelenmiştir. Bu çalışmada, pesantrenlerle ilgili nitel çalışmaları analiz etmek amacıyla meta-sentez yöntemi kullanılmıştır. Bu kapsamda, 2017 ile 2024 yılları arasında yayımlanan altı araştırma makalesi odak noktası olarak belirlenmiştir. Çalışma süreci, ilgili verilerin toplanmasının ardından MAXQDA 2024 yazılımı kullanılarak makalelerin sistematik bir şekilde tanımlanması ve kodlanmasını içermektedir. Veriler, tematik analiz yöntemiyle analiz edilmiş olup bu süreç üç aşamadan oluşmaktadır: ilk kodlama, tema tanımlama ve tematik haritalama. Meta-sentez yaklaşımı sayesinde, çalışmada üç ana tema tespit edilmiştir: pesantrenlerin eğitim yapısı, kiai'nin (öğretmen) rolleri ve pesantrenlerin tarihsel boyutları. Bu bulgular, pesantrenlerin içinde buldukları toplumsal yapıda önemli birer sosyal kurum olarak hizmet ettiklerini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler

Endonezya, İslami Dini Eğitim, Kiai, Pesantren, Meta-sentez, Eğitimsel Dönüşüm

A Meta-Synthesis Study on Pesantrens in Indonesia

Abstract

Traditional Islamic schools in Indonesia, known as pesantrens, have played a significant role in shaping the country's Islamic identity and education. Despite extensive research on pesantrens, there remains a crucial need for the systematic organization of findings and an in-depth analysis of recurring themes in literature. This study

¹ Sorumlu Yazar: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Eğitimi Doktora Öğrencisi; Öğr. Gör., Malang Devlet Üniversitesi, Endonezya, Arap Dili Bölümü. E-posta: titisthoriq.fs@um.ac.id, ORCID: 0000-0003-2827-6175.

² Yazar: Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Eğitimi Anabilim Dalı, E-posta: sgumrukcuoglu@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-5875-767X

aims to fill this gap by examining research on pesantrens published in academic journals in Türkiye between 2017 and 2024. Through an analysis of the existing literature, this study seeks to answer two key questions: (1) What are the dominant themes in pesantren-related studies? (2) How do pesantrens in Indonesia reflect Islamic educational processes?. The findings indicate that pesantren studies emphasize several distinctive features, including the historical roots, curriculum diversity and educational levels. To investigate qualitative research on this topic, this study employs the meta-synthesis method. Accordingly, it focuses on six research articles published between 2017 and 2024. The research process involves systematically identifying and coding the selected articles using MAXQDA 2024 after collecting relevant data. The data were analyzed using thematic analysis, which consists of three stages: initial coding, theme identification, and thematic mapping. Through a meta-synthesis approach, this study identifies three main themes: the educational structure of pesantrens, the roles of kiai, and the historical dimensions of pesantrens. These findings highlight that pesantrens function as significant social institutions within their broader societal contexts. This research is expected to contribute to a deeper understanding of pesantrens' roles in education, social dynamics, and historical contexts.

Keywords

Indonesia, Islamic Religious Education, Kiai, Pesantren, Meta-synthesis, Learning Transformation

دراسة تجميعية حول المدارس الداخلية في إندونيسيا
الملخص

لقد لعبت المدارس الإسلامية التقليدية في إندونيسيا، المعروفة باسم المدارس الدينية الداخلية، دورًا مهمًا في تشكيل الهوية الإسلامية والتعليم في البلاد. وعلى الرغم من الأبحاث المكثفة حول المدارس الدينية الداخلية، لا تزال هناك حاجة ماسة للتنظيم المنهجي للنتائج والتحليل المتعمق للموضوعات المتكررة في الأدب. تهدف هذه الدراسة إلى سد هذه الفجوة من خلال فحص الأبحاث حول المدارس الدينية الداخلية المنشورة في المجلات الأكاديمية في تركيا بين عامي 2017 و 2024. من خلال تحليل الأدبيات الموجودة، تسعى هذه الدراسة إلى الإجابة على سؤالين رئيسيين: (1) ما هي الموضوعات السائدة في الدراسات المتعلقة بالمدارس الدينية الداخلية؟ (2) كيف تعكس المدارس الدينية الداخلية في إندونيسيا العمليات التعليمية الإسلامية؟ تشير النتائج إلى أن دراسات المدارس الدينية الداخلية تؤكد على العديد من السمات المميزة، بما في ذلك الجذور التاريخية وتنوع المناهج والمستويات التعليمية. للتحقيق في البحث النوعي حول هذا الموضوع، تستخدم هذه الدراسة طريقة التوليف التلوي. وبناءً على ذلك، يركز هذا البحث على ستة مقالات بحثية نُشرت بين عامي 2017 و 2024. وتتضمن بعد جمع البيانات ذات الصلة. وتم تحليل البيانات MAXQDA 2024 عملية البحث تحديدًا وترميزًا منهجيًا للمقالات المختارة باستخدام استخدام التحليل الموضوعي، والذي يتكون من ثلاث مراحل: الترميز الأولي، وتحديد الموضوع، ورسم الخرائط الموضوعية. ومن خلال نهج التوليف، تحدد هذه الدراسة ثلاثة موضوعات رئيسية: البنية التعليمية للمدارس الدينية الإسلامية، وأدوار الكيائي، والأبعاد التاريخية للمدارس الدينية الإسلامية. وتسلط هذه النتائج الضوء على أن المدارس الدينية الإسلامية تعمل كمؤسسات اجتماعية مهمة ضمن سياقاتها المجتمعية الأوسع. ومن المتوقع أن يساهم هذا البحث في فهم أعمق لأدوار المدارس الدينية الإسلامية في التعليم والديناميكيات الاجتماعية والسياقات التاريخية.

لعبت المدارس الإسلامية التقليدية في إندونيسيا، المعروفة باسم "المدارس الدينية الداخلية"، دورًا محوريًا في تشكيل الهوية الإسلامية وتطوير التعليم الديني في البلاد. ورغم تعدد الدراسات حول هذه المدارس، لا تزال هناك فجوة في التحليل المنهجي للنتائج واستكشاف الموضوعات المتكررة في الأدبيات الأكاديمية. تهدف هذه الدراسة إلى سد هذه الفجوة من خلال تحليل الأبحاث المنشورة في المجلات الأكاديمية التركية بين عامي 2017 و 2024 حول المدارس الدينية الداخلية في إندونيسيا. ومن خلال مراجعة الأدبيات المتاحة، تسعى الدراسة إلى الإجابة على سؤالين أساسيين: (1) ما هي الموضوعات الرئيسية التي تناولتها الدراسات حول المدارس الدينية الداخلية؟ (2) كيف تعكس هذه المدارس العمليات التعليمية الإسلامية؟ وقد أظهرت النتائج أن هذه الدراسات تسلط الضوء على جوانب متعددة، أبرزها الجذور التاريخية، تنوع المناهج، ومستويات التعليم.

لتحليل البحوث النوعية ذات الصلة، حيث تركز على ست دراسات نُشرت بين (Meta-Synthesis) تعتمد الدراسة منهجية التوليف التلوي ، من خلال عمليات الترميز المنهجي والتحليل MAXQDA 2024 عامي 2017 و2024. وقد تم جمع البيانات وتحليلها باستخدام برنامج الموضوعي، التي تشمل ثلاث مراحل: الترميز الأولي، تحديد الموضوعات، ورسم الخرائط الموضوعية. وقد حددت الدراسة ثلاثة موضوعات رئيسية في الأدبيات الأكاديمية حول المدارس الدينية الداخلية، وهي: البنية التعليمية لهذه المدارس، أدوار الكيائي (العلماء أو القادة الدينيين)، والأبعاد التاريخية للمدارس الدينية. وتشير النتائج إلى أن المدارس الدينية الداخلية ليست مجرد مؤسسات تعليمية، بل هي مراكز اجتماعية تؤدي أدوارًا محورية ضمن بيئاتها المجتمعية الأوسع. ومن المتوقع أن تسهم هذه الدراسة في إثراء الفهم الأكاديمي للأدوار المتعددة التي تؤديها المدارس الدينية الداخلية في مجالات التعليم، والتفاعل الاجتماعي، والتاريخ الإسلامي في إندونيسيا

الكلمات المفتاحية

إندونيسيا، التعليم الإسلامي، الكيائي، المدارس الدينية الإسلامية، التوليف، تحول التعليم

GİRİŞ

Endonezya, Güneydoğu Asya bölgesinde yer alan, 17.000'den fazla adadan oluşan bir takımda devletidir. Bu özelliğiyle dünyanın en büyük ada ülkesi konumunda bulunan Endonezya, 2025 yılı itibarıyla yaklaşık 280 milyonluk nüfusuyla dünyanın en kalabalık dördüncü ülkesidir. Nüfusunun yaklaşık %87'sinin Müslümanlardan oluşmaktadır. Bu özellik, Endonezya'yı dünyanın en büyük Müslüman nüfusuna sahip ülkelerinden biri haline getirmektedir.³ Ülkenin demografik ve dini yapısı, hem bölgesel hem de küresel ölçekte önemli bir etkiye sahiptir. Bu durum Endonezya'nın sosyokültürel ve politik dinamiklerini şekillendiren temel unsurlardan biridir. Bu bağlamda, Endonezya'nın coğrafi konumu, nüfus büyüklüğü ve dini yapısı, ülkenin hem bölgesel hem de uluslararası arenadaki rolünü anlamak açısından büyük önem taşımaktadır.

Endonezya'da zorunlu eğitim sistemi, Millî Eğitim Sistemi Kanunu No. 20/2003 kapsamında düzenlenmiş olup, 12 yıllık bir eğitim sürecini kapsayan üç temel eğitim kademesinden oluşmaktadır: 6 yıl ilkokul, 3 yıl ortaokul ve 3 yıl lise. Ülkede eğitim, anayasal bir hak olarak devlet okullarında ücretsiz olarak sunulmaktadır. İlkokul aşaması, öğrencilerin genellikle 6-12 yaş aralığında eğitim gördüğü ve temel akademik becerilerin kazandırıldığı bir dönemi kapsamaktadır. Bu sürecin ardından öğrenciler, 12-15 yaş aralığına denk gelen ortaokul kademesine geçiş yapmaktadır. Ortaokul eğitimini tamamlayan öğrenciler ise 15-18 yaş aralığında üç yıllık lise eğitimine devam etmektedir.⁴ Bu yapı, öğrencilerin yaş gruplarına ve gelişim düzeylerine uygun bir şekilde kademeli olarak ilerlemelerini sağlayarak eğitim sisteminin sürekliliğini desteklemektedir. Endonezya'nın bu kademeli eğitim modeli, hem ulusal standartlar hem de küresel eğitim politikalarıyla uyumlu bir çerçeve sunarak toplumsal kalkınma hedeflerine katkı sağlamaktadır.

Endonezya eğitim sistemi, ikili bir denetim mekanizması üzerine inşa edilmiş olup, Millî Eğitim Bakanlığı ve Din İşleri Bakanlığı'nın koordinasyonunda yapılandırılmıştır. Her iki bakanlık da farklı eğitim kademelerinde yetki alanına sahiptir: Millî Eğitim Bakanlığı, ilköğretim, ortaöğretim, lise ve yükseköğretim kurumlarının denetimini yürütürken; Din İşleri Bakanlığı, İslami ilköğretim ve ortaöğretim kurumlarının yanı sıra din temelli liseler ile yükseköğretim kurumlarını denetlemektedir. Bu çerçevede, geleneksel İslami eğitim kurumları olan

³ Dihyatun Masqon Ahmad, "The dynamics of the pondok pesantren: An Islamic educational institution in Indonesia", *Reaching for the Sky* (Brill, 2012), 68.

⁴ *Endonezya Cumhuriyeti Millî Eğitim Sistemi Kanunu*, Kanun No: 20/2003, Kabul Tarihi: 8 Temmuz 2003, Resmî Gazete, Sayı: 4301, Yayın Tarihi: 11 Temmuz 2003, md. 5.

pesantrenler, dinî müfredat odaklı yapıları nedeniyle Din İşleri Bakanlığı'nın yetki alanında faaliyet göstermektedir.⁵

Pesantrenler, köklü dinî kimliklerini koruyarak modern eğitim ihtiyaçlarına uyum sağlama konusunda dinamik bir işlev üstlenmişlerdir. Bu kurumlar, geleneksel İslami öğretiler ile çağdaş pedagojik yaklaşımları sentezleyerek, entelektüel donanıma sahip, etik değerlerle güçlendirilmiş ve küresel rekabete uyum sağlayabilecek bireyler yetiştirmeyi hedeflemektedir.⁶

Endonezya'daki Ulusal Eğitim Sistemi, 2003 yılında kabul edilen 20 No'lu Kanun'a göre, pesantrenlerde verilen eğitim, yalnızca geleneksel İslami eğitim kurumları olarak değil, aynı zamanda Endonezya'nın ulusal eğitim sistemi içerisinde önemli bir yere sahip kurumlar olarak kabul edilmektedir.⁷ Pesantrenler, Endonezya'nın en köklü İslami eğitim kurumlarından biri olarak, İslam kimliğinin şekillenmesinde, eğitim süreçlerinde ve toplumsal gelişimde önemli bir rol oynamıştır. Tarihsel olarak, pesantrenlerin kökeni 15. yüzyıla, hatta daha öncesine kadar uzanmaktadır. Bu kurumlar, Endonezya'da ilk olarak Kur'an, hadis, fıkıh ve diğer dinî ilimlerin öğretildiği geleneksel İslami eğitim merkezleri olarak ortaya çıkmıştır. Pesantrenlerin erken dönem tarihi, İslam'ın Endonezya'daki yayılım süreciyle yakından ilişkilidir. Bu süreç, özellikle Arap Yarımadası ve Hindistan'dan gelen âlimlerin öncülüğünde gerçekleşen tebliğ faaliyetleriyle şekillenmiştir.⁸ Pesantrenler, başlangıçta dinî ilimlerin öğretildiği merkezler olarak faaliyet göstermiş olsa da zamanla toplumsal ve kültürel ihtiyaçlara cevap verecek şekilde gelişmiş ve genişlemiştir.

Endonezya Diyanet İşleri Bakanlığı istatistiklerine göre, 2022 yılı itibarıyla Endonezya genelindeki toplam pesantren sayısı yaklaşık 36.600'e ulaşmıştır.⁹ Bu bulgular, pesantrenlerin İslami öğretilere odaklanan alternatif bir öğrenme sistemi sunarak, ülkenin hem merkezi hem kırsal bölgelerinde eğitim çeşitliliğine katkı sağladığını ortaya koymaktadır.¹⁰

Endonezya eğitim sistemine ilişkin 2023 verilerine göre, pesantrenlerde eğitim gören santri (öğrenci) sayısı 3,4 milyon olup, bu rakam ülkedeki toplam 53,14 milyon öğrencinin yaklaşık %6,4'üne karşılık gelmektedir. Öte yandan, pesantrenlerde görev yapan kiai (öğretmen) sayısı 370.000'dir. Bu sayı, Endonezya genelindeki 3,37 milyon öğretmenin yaklaşık %11'ini oluşturmaktadır. Pesantrenlerdeki öğretmen oranının (%11), öğrenci oranına (%6,4) kıyasla daha yüksek olması, bu kurumların öğretmen merkezli bir eğitim modelini benimsediğini ve geleneksel usta-çırak ilişkisine dayalı pedagojik bir yaklaşımı sürdürdüğünü göstermektedir.¹¹ Ayrıca, pesantrenlerdeki öğretmen-öğrenci oranı, ulusal eğitim sistemine kıyasla daha düşüktür. Ulusal eğitim sisteminde öğretmen başına ortalama 15-16 öğrenci düşerken, pesantrenlerde bu oran 1 öğretmene 9 öğrenci şeklindedir.¹² Bu durum, pesantrenlerin daha bireysel ve yoğun bir eğitim modelini benimsediğine işaret etmektedir. Öğretmen-öğrenci etkileşiminin daha yakın ve kişiselleştirilmiş bir düzeyde gerçekleşmesi,

⁵ *Endonezya Pesantren Sistemi Kanunu*, Kanun No: 18/2019, Kabul Tarihi: 16 Ekim 2019, Resmî Gazete, Sayı: 6409, Yayın Tarihi: 31 Ekim 2019, md. 5.

⁶ Muhammad Heriyudanta, "Modernisasi Pendidikan Pesantren Perspektif Azyumardi Azra", *MUDARRISA: Jurnal Kajian Pendidikan Islam* 8/1 (2016), 154.

⁷ Nenden Maesaroh - Yani Achdiani, "Tugas Dan Fungsi Pesantren Di Era Modern", *Sosietas: Jurnal Pendidikan Sosiologi* 7/1 (2017), 167.

⁸ Rika Mahriza vd., "Pesantren Dan Sejarah Perkembangannya Di Indonesia", *Jurnal Ilmiah Abdi Ilmu* 13/2 (2020), 34.

⁹ Ardianti Yunita Putri vd., "Pesantren Sebagai Lembaga Pendidikan Islam (Sejarah Lahirnya Pesantren Sebagai Lembaga Pendidikan Islam Di Indonesia, Sejarah Perkembangan Pesantren/Sistem Pendidikan, Dan Perkembangannya Masa Kini)", *Innovative: Journal of Social Science Research* 3/2 (2023), 66.

¹⁰ Kemenag, "Pesantren: Dulu, Kini, dan Mendatang" (Erişim 12 Şubat 2025)

¹¹ Kemenag, "Pesantren: Dulu, Kini, dan Mendatang" (Erişim 12 Şubat 2025); Kemdikbud, "Dataset Guru dan Tenaga Kependidikan", (Erişim 12 Şubat 2025)

¹² Muktiono Waspodo, "Studi Guru Tidak Tetap Pada Jenjang Pendidikan Dasar" (Pusat Penelitian Kebijakan, Badan Penelitian dan Pengembangan dan Perbukuan, Kementerian Pendidikan dan Kebudayaan, 2023).

pesantrenlerin geleneksel eğitim anlayışını korurken aynı zamanda öğrencilerin bireysel ihtiyaçlarına daha fazla odaklanabilmesini sağlamaktadır.

Bu durum, teorik olarak, pesantrenlerde bireyselleştirilmiş veya küçük gruplar halinde öğrenme imkânı sunulduğunu göstermektedir. Ancak, bu avantajın eğitim kalitesine ne ölçüde yansıdığına detaylı bir şekilde değerlendirilmesi gerekmektedir. Düşük öğrenci-öğretmen oranı, öğrencilere daha fazla bireysel ilgi gösterilmesine olanak sağlayabilir; ancak eğitim kalitesi, yalnızca bu faktöre bağlı olarak değerlendirilemez. Müfredatın içeriği, kiai'lerin (öğretmenlerin) pedagojik yetkinlikleri, eğitim materyallerine erişim imkânı ve öğretim yöntemleri gibi unsurlar da eğitim kalitesini doğrudan etkileyen kritik faktörlerdir.

Pesantrenler, sundukları eğitim programlarına göre geleneksel, yarı modern ve modern olmak üzere üç ana kategoriye ayrılmaktadır. Bu kategoriler arasındaki temel farklılık, müfredatta yer alan ders içeriklerinden kaynaklanmaktadır. Geleneksel pesantrenler, eğitim programlarını yalnızca İslami ilimler üzerine odaklanarak şekillendirmekte; Kur'an, fıkıh ve Arapça gibi dinî dersler müfredatın temelini oluşturmaktadır. Yarı modern pesantrenler ise geleneksel İslami eğitimi korumakla birlikte, matematik, fizik, biyoloji gibi modern bilim derslerini de müfredata dahil ederek daha kapsamlı bir eğitim modeli sunmaktadır. Modern pesantrenler ise bu süreci bir adım öteye taşıyarak, dinî eğitim ile modern bilimsel disiplinleri dengeli bir şekilde harmanlamaktadır.¹³

Pesantrenlerde eğitim süresi, büyük ölçüde pesantren türüne bağlıdır. Geleneksel pesantrenlerde eğitim süresi, modern pesantrenlere kıyasla çok daha esnek bir yapıya sahiptir. Bunun temel nedeni, geleneksel pesantrenlerin toplumun ihtiyaçlarına ve öğrencilerin taleplerine göre yönetilmesidir. Ancak, genellikle eğitim süresi 6-12 yıldır. Yarı modern (geleneksel ve modern yöntemlerin bir arada kullanıldığı), eğitim süresi genellikle 6-10 yıl arasında değişmektedir. Modern pesantrenlerde ise, eğitim süresi formal eğitim müfredatıyla entegre bir sistem takip etmektedir (6 yıl ilkokul, 3 yıl ortaokul, 3 yıl lise).¹⁴

Genel olarak, pesantrenlerde temel, orta, ileri ve yüksek olmak üzere dört eğitim seviyesi bulunmaktadır.¹⁵ Temel düzeydeki pesantren eğitimi, temel İslami bilgilerin öğrenilmesine odaklanmaktadır. Eğitim içeriği, Kur'an-ı Kerim okuma (tecvid), ibadet ve fıkıh öğretiminden oluşmaktadır. Bu düzeyde kullanılan örnek kitaplardan bazıları: *Sefînetü'n-Necât*¹⁶ (fıkıh), *Akîdetü'l-Avâm*¹⁷ (akaid)'dir. Orta düzeydeki eğitim, daha detaylı bir içeriğe sahiptir. Bu düzeyde, nahiv, sarf, fıkıh, akaid ve tasavvuf gibi konulara odaklanılmaktadır. Bu düzeyde *Takrîb*¹⁸ (fıkıh), *İmrîthi*¹⁹ (nahiv) gibi kitaplar kullanılmaktadır. İleri düzeydeki eğitim, daha kapsamlı ve derinlemesine bir yapıya sahiptir. Müfredatta tefsir, hadis, fıkıh usulü gibi dersler ve daha spesifik kitapların öğretimi yer alır. Bu düzeyde kullanılan örnek kitaplar da şu şekildedir: *Fethü'l-Mu'in*²⁰ (fıkıh), *Tefsîrü'l-Celâleyn*²¹ (tefsir), *Riyazü's-Salihîn*²² (hadis). En üst düzeydeki eğitim olan yüksek düzey eğitimde ise belirli bir alanda

¹³ Saeful Anam, "Karakteristik dan Sistem Pendidikan Islam: Mengenal Sejarah Pesantren, Surau dan Meunasah Di Indonesia", *JALIE; Journal of Applied Linguistics and Islamic Education* 1/1 (2017), 150.

¹⁴ Ira Kusumawati - Nurfuadi, "Integrasi Kurikulum Pesantren Dalam Kurikulum Nasional Pada Pondok Pesantren Modern", *Sanskara Pendidikan Dan Pengajaran* 2/01 (2024), 2.

¹⁵ *Endonezya Pesantren Sistemi Kanunu*, Kanun No: 18/2019, Kabul Tarihi: 16 Ekim 2019, Resmî Gazete, Sayı: 6409, Yayımlı Tarihi: 31 Ekim 2019, md. 5

¹⁶ Salim b. Semir El-Hudari, *Sefînetün-Necât* (Surabaya: Al Qowam, 1992).

¹⁷ İmam-ı Allamah Ahmed bin Muhammed Ramazan bin Mansur el-Mekki, *Akîdetü'l-Avâm* (Lebanon: Dar el-Manâr, 1990).

¹⁸ al-Qâdhi Abu Syujâ', *Taqrîb* (Beirut: Dar el-Masyarî, 1996).

¹⁹ Syekh Syarafuddin Yahya al-Imrithi, *Imrithi* (Jakarta: Darul Ilmi, 1990).

²⁰ Zeynüddin b. AbdülAziz El-Melebari, *Fethü'l-Mu'in* (Jakarta: Pustaka Azzam, 2003).

²¹ Celâleddin el-Mahallî, *Tefsîrü'l-Celâleyn* (Madinah: Ummul Qura, 1998).

²² İmam Abu Zakariya Muhyiddin bin Syaraf An-Nawawi, *Riyazü's-Salihîn* (Jakarta: Darul Haq, 2018).

uzmanlaşmaya odaklanılır. Bu seviyede kullanılan örnek kitaplar ise şöyledir: *İhya-u Ulumi'd-Din*²³ (tasavvuf), *Bidayetül-Müctehid*²⁴ (fıkıh), *Elfiyye İbn Mâlik*²⁵ (nahiv).

Pesantrenlerde eğitim veren kiai'lerin yeterlilikleri, pesantren türüne bağlı olarak farklılık göstermektedir. Geleneksel pesantrenlerde ders veren öğretmenler, eğitim yetkinliklerini kanıtlayan icazet belgesine sahip olmak zorundadır. İcazet, belirli bir ilmi öğretme yetkisi veya izni anlamına gelmekte olup, pesantren geleneği içerisinde merkezi bir role sahiptir. İcazet alma süreci, oldukça titiz ve kapsamlı bir eğitim dönemini gerektirmektedir. Genellikle, bir santri (öğrenci) veya potansiyel kiai adayı, fıkıh, tasavvuf, tefsir, hadis gibi belirli bir ilim dalında otorite kabul edilen bir kiai'den yoğun bir eğitim alır. Bu eğitim sürecinde, adayın hem teorik bilgiye hem de pratik uygulamalara hakim olması beklenir. İcazet, ancak adayın bu ilim dalında derinlemesine bir bilgi birikimine ve öğretme yetkinliğine sahip olduğunun kanıtlanması sonucunda verilir.²⁶

Pesantren geleneğinde verilen icazet, üniversitelerdeki akademik diplomalardan farklıdır. İcazet daha çok bir ilmî otoritenin, ilim zinciriyle devam eden bir yetkiyi simgelerken, akademik diplomalar, resmi müfredatta başarıya ulaşıldığını gösterir. Bu icazet yalnızca pesantrenlerde veya İslami okullarda öğretmenlik yapmak için kullanılabilir.²⁷ Genel olarak, öğretmenlerin klasik İslami eserleri (*Fethü'l-Mu'in* ve *Elfiyye İbn Mâlik*) öğrenip tamamlamış olması gerekir.²⁸ Yarı modern ve modern pesantrenlerde ise, öğretmenlerin formal/resmi eğitim yeterliliklerine sahip olması beklenmektedir. Bu öğretmenler genellikle lisans, yüksek lisans veya doktora seviyesinde İslam üniversitelerinden mezun olmaktadır. Modern pesantrenlerde öğretmenler, milli eğitim müfredatını da öğretmekle yükümlüdür. Bu nedenle, geleneksel İslami metinlere hakimiyetin yanı sıra, milli eğitim müfredatındaki konuları öğretme yeteneğine de sahip olmalıdır.²⁹

Akademik alanda pesantrenler üzerine yapılan çalışmaların sayısı artmış olsa da, bu araştırmaların sonuçlarının sistematik bir şekilde düzenlenmesi ve analiz edilme ihtiyacı karşımıza çıkmaktadır. Türkiye'de yayımlanan pesantrenle ilgili mevcut makaleler, genellikle belirli konulara odaklanmakta ve konuya dair bütüncül bir perspektif sunmaktan uzak kalmaktadır. Ayrıca, Türkiye'deki akademik yayınlarda pesantrenler üzerine meta-sentez yöntemine dayalı kapsamlı bir araştırma bulunmamaktadır. Türkiye'deki bazı akademik dergiler, son yıllarda Endonezya ile ilgili çalışmalara yer vermeye başlamış olsa da, bu çalışmaların büyük bir kısmı İslam dininin Endonezya'daki tarihsel gelişimi üzerinde yoğunlaşmakta, pesantrenler yalnızca ikincil bir tema olarak ele alınmaktadır.

Türkiye'deki akademik dergilerde pesantrenle ilgili yayımlanan makalelerin sınırlı sayıda olması, pesantrenleri Ortadoğu'daki dinî eğitim sistemlerinden farklı ve özgün bir İslami eğitim modeli olarak tanıtmak için önemli bir fırsat sunmaktadır. Bu bağlamda, pesantrenlerin eğitim yapısı, tarihsel kökenleri ve toplumsal etkileri gibi konuların daha kapsamlı bir şekilde incelenmesi, hem Türkiye'deki akademik literatüre önemli bir katkı sağlayacak hem de İslami eğitim modellerinin karşılaştırmalı analizine yönelik yeni perspektifler sunacaktır.

---

²³ Imam al-Ghazali, *İhya-u Ulumi'd-Din* (Surabaya: al-Haramain, 1992).

²⁴ Ibn Rusyd, *Bidayetül-Müctehid* (Semarang: Toha Putra, 2001).

²⁵ Imam Muhammad bin Abdullah bin Malik., *Elfiyye İbn Mâlik* (Surabaya: Pustaka Sidogiri, 2002).

²⁶ Sholahuddin Al Ayubi - Muhammad Masruri, "Ritual Learning Method for Mystical Ijazah at Pondok Pesantren Salafiyah", *Journal of Education and Learning (EduLearn)* 19/1 (2025), 316.

²⁷ Erfan Gazali, "Pesantren di antara generasi alfa dan tantangan dunia pendidikan era revolusi industri 4.0", *OASIS: Jurnal Ilmiah Kajian Islam* 2/2 (2018), 99.

²⁸ Rika Mahriza vd., "Pesantren Dan Sejarah Perkembangannya Di Indonesia", *Jurnal Ilmiah Abdi Ilmu* 13/2 (2020), 32.

²⁹ Andi Rosdianawati vd., "Manajemen Pengembangan Tenaga Pendidik Di Pondok Pesantren Modern Al-Istiqamah Ngatbaru, Sulawesi Tengah", *Jurnal Integrasi Manajemen Pendidikan* 1/2 (2022), 34.

Bu çalışma, meta-sentez yaklaşımı kullanarak Endonezya'daki pesantrenler ilgili çalışmalar arasındaki tematik örüntüleri ve temel meseleleri ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda, 2017 ile 2024 yılları arasında Türkiye'de yayımlanan ve pesantrenlerle ilgili yapılan araştırmaların bulguları analiz edilecektir. Meta-sentez yöntemi kullanılarak, pesantrenlerle ilgili akademik tartışmalarda ortak temalar, farklılıklar ve eğilimler belirlenmeye çalışılacak; özellikle, mevcut literatürde pesantrenler hakkında ele alınan ana temalar incelenecektir. Bu bakımdan araştırma, iki temel soruya cevap aramak üzere tasarlanmıştır:

1. Pesantrenler hakkında mevcut literatürde ortaya çıkan ana temalar nelerdir?
2. Bu literatür, Endonezya'daki pesantrenlere ilişkin İslami eğitim süreçlerini nasıl yansıtmaktadır?

Yöntem

Meta-sentez, nitel araştırmalardan elde edilen bulguların sistematik bir şekilde incelenmesi ve bir araya getirilmesini ifade etmektedir.³⁰ Bu yöntem, belirli bir konuya ilişkin nitel çalışmaları sentezleyerek, ele alınan olguyu daha derinlemesine açıklayan temel temaları, kavramları ve teorileri ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır.³¹ Meta-sentez çalışmalar, bir alandaki nitel araştırmaların bulgularını yorumlamayı, değerlendirmeyi ve bu bulguların benzerlik ve farklılıklarını analiz ederek sunmayı hedeflemektedir.³² Meta-sentez araştırmalarında, verilerin analizi, sınırlı sayıda bulgu üzerinde derinlemesine yapılmaktadır. Bu durum, meta-sentez çalışmalarının, betimleyici içerik analizi kullanarak yapılan analizlerden farkını ortaya koymaktadır.³³

Araştırma yapılacak konu ile ilgili alan yazımdaki çalışmaları sistematik bir şekilde toplamak ve bu çalışmalar üzerinde kapsamlı bir analiz yapmak, meta-sentez araştırmalarındaki veri toplama sürecinin oluşturmaktadır.³⁴ Bu nedenle, bu araştırmada veri toplama, Türkiye'de Endonezya'daki pesantrenler üzerine yapılan nitel araştırmalara dayanan makalelerle yapılmıştır. Veri toplama süreci aşağıdaki prosedür adımlarını içermektedir:³⁵

Adım 1: Araştırma Odak Alanını Belirleme: Bu araştırma, 2017-2024 yılları arasında Türkiye'de yayımlanan bilimsel dergilerde nitel yöntem kullanılarak Türkçe ve İngilizce olarak yayımlan, pesantren konusunu ele alan makalelere odaklanmaktadır.

Adım 2: Makaleleri Arama: Belirlenen araştırma konusu kapsamında ilgili makaleleri tespit etmek için "DergiPark" ve "İSAM İlahiyat Makaleleri" veri tabanlarında literatür taraması gerçekleştirilmiştir. Bu taramalar sırasında "başlık" ve "özet" bölümleri üzerinde çeşitli anahtar kelime kombinasyonları kullanılmıştır. Kullanılan anahtar kelimeler şunlardır: "Pesantren" ve "Islamic boarding school". Literatür taraması sonucunda, pesantren üzerine yapılan yedi makale bulunmuştur. Ancak bu makaleler, belirlenen dahil etme ve hariç tutma kriterlerine göre daha sonra değerlendirilmiştir.

---

³⁰ Deniz Güneş - Ramazan Erdem, "Nitel Araştırmaların Analizi: Meta-Sentez", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 22/Özel Sayı 2 (2022), 83.

³¹ Elaine Barnett-Page - James Thomas, "Methods for the synthesis of qualitative research: a critical review", *BMC Medical Research Methodology* 9/1 (11 Ağustos 2009), 59.

³² Margarete Sandelowski, *Handbook for Synthesizing Qualitative Research* (New York: Springer Publishing Company, 2007), 199.

³³ James Gough, *An Introduction to Systematic Reviews* (London: SAGE Publications, 2012), 145.

³⁴ Arzu Toker, "Bir Araştırma Metodolojisi Olarak Sistemantik Literatür İncelemesi: Meta-Sentez Yöntemi", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 22/Özel Sayı 2 (31 Aralık 2022), 333.

³⁵ Deniz Güneş - Ramazan Erdem, "Nitel Araştırmaların Analizi: Meta-Sentez", *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 22/Özel Sayı 2 (2022), 88.

Tablo 1. Pesantren makaleleri

No	Adı-Soyadı	Başlık	Tür	Yöntem	Yıl
1.	İsmail Hakkı Göksoy	Endonezya'da Din Eğitimi Kurumları ve Tarihi Gelişimleri	Makale	Nitel	2003
2.	Cut Intan Evtia Nurina	Science Education Teaching and Learning Activity in Islamic Boarding School	Makale	Nitel	2017
3.	Ayis Mukholik	The Variation of The Quran Reception 21st Century in Central Java Indonesia	Makale	Nitel	2017
4.	Syamsul Ma'arif	Education as a Foundation of Humanity: Learning from the Pedagogy of Pesantren in Indonesia	Makale	Nitel	2018
5.	Saeful Anam, I Nyoman Sudana Degeng	The Moral Education and Internalization of Humanitarian Values in Pesantren	Makale	Nitel	2019
6.	İshak Kızılaslan	Endonezya Tecrübesi Örneğinde İslam Ülkelerinde Kur'an Tedrisatı	Makale	Nitel	2021
7.	Samsul Arifin and M. Baharun	Development of Islamic Boarding School-Based counseling: a model for Indonesia	Makale	Nitel	2023

Adım 3: Dahil Etme ve Hariç Tutma Kriterlerini Geliştirme: Elde edilen makalelerin araştırmanın geçerliliğini sağlamak amacıyla belirli kriterlere göre değerlendirilmesi gerekmektedir. Meta-sentez tabanlı araştırmalarda, analiz edilecek çalışmalara yönelik nesnel sınırlar belirlemek için dahil etme ve hariç tutma kriterlerinin formüle edilmesi önemlidir. Bu çalışmada incelenecek makaleler, aşağıdaki kriterlere göre seçilmiş veya hariç bırakılmıştır:

Tablo 2. Dahil Etme ve Hariç Tutma Kriterleri

Dahil Etme Kriterleri	a. Araştırma, Endonezya'daki pesantrenler konusuna açık bir şekilde odaklanmış olmalıdır;
	b. Araştırma, nitel araştırma yöntemi kullanılarak gerçekleştirilmiş olmalıdır;
	c. Araştırma, Türkiye'deki bilimsel dergilerde yayımlanmış veya dijital olarak açık erişime sunulmuş olmalıdır;
	d. Araştırma, Türkçe veya İngilizce dillerinden biriyle yazılmış olmalıdır;
	e. Araştırma, 2017-2024 yılları arasında yayımlanmış olmalıdır;
Hariç Tutma Kriterleri	a. Araştırmanın belirlenen zaman diliminin dışında yayımlanmış olması (2017 öncesi veya 2024 sonrası yayımlanan makaleler);
	b. Araştırmanın nicel yöntemlerle yapılmış veya nitel analiz içermeyen teorik çerçevelerle gerçekleştirilmiş olması;
	c. Araştırmanın Türkçe veya İngilizce dışında, (örneğin Endonezce gibi dillerde) yazılmış olması;
	d. Araştırmanın genel İslami eğitim üzerine odaklanmış ancak pesantren ile ilgili özel bir vurgu yapmamış olması.

Bu kriterlerin uygulanması sonucunda, 2017 yılından önce yayımlanmış bir makale hariç tutulmuş ve veri kaynağı olarak altı makale seçilmiştir.

Tablo 3. İlgili Çalışmalar

No	Adı-Soyadı	Başlık	Tür	Yöntem	Yıl
1.	Cut Intan Evtia Nurina	Science Education Teaching and Learning Activity in Islamic Boarding School	Makale	Nitel	2017
2.	Ayis Mukholik	The Variation of The Quran Reception 21st Century in Central Java Indonesia	Makale	Nitel	2017
3.	Syamsul Ma'arif	Education as a Foundation of Humanity: Learning from the Pedagogy of Pesantren in Indonesia	Makale	Nitel	2018
4.	Saeful Anam, I Nyoman Sudana Degeng	The Moral Education and Internalization of Humanitarian Values in Pesantren	Makale	Nitel	2019
5.	İshak Kızılaslan	Endonezya Tecrübesi Örneğinde İslam Ülkelerinde Kur'an Tedrisatı	Makale	Nitel	2021
6.	Samsul Arifin and M. Baharun	Development of Islamic Boarding School-Based counseling: a model for Indonesia	Makale	Nitel	2023

Tablo 3'ye göre, bu altı makalenin konu kapsamı genel olarak pesantrenlerdeki eğitim sistemi ve pesantrenlerdeki eğitim değerlerini ele almaktadır.

Adım 4: Verilerin MAXQDA'ya Aktarılması: Bu aşamada, MAXQDA 2024, araştırma temalarına uygun kodları tanımlamak ve ilgili makaleleri işlemek için kullanılmıştır. Veriler, ana temaları ortaya çıkarmak amacıyla kodlanmıştır. Örnek olarak kodlanan temalar şunlardır: "pesantrenlerin ana unsurları", "pesantrenlerin tarihçesi", "pesantrenlerin türleri", "pesantrenlerin işlevleri", "pesantrenlerin müfredatı" ve "pesantrenlerin öğretim yöntemleri".

Tematik analiz yöntemi, MAXQDA uygulamasından elde edilen veri bulgularını işlemek için kullanılmıştır. Tematik analiz yönteminde genel olarak üç aşama bulunmaktadır: bulgulardan elde edilen temaların belirlenmesi, analizi ve raporlanması.³⁶ Bu aşamalar, bulguların detaylı bir şekilde kodlanmasıyla başlar. Kodlama yapısının belirlenmesi, araştırmanın amacı ve temalarıyla uyumlu olacak şekilde düzenlenir. Örnek kodlar arasında "kiai", "santri", "kitap", "sorogan ve bandongan yöntemi", ve "eğitimde işlevleri" vb. yer almaktadır. Makaleler dikkatlice okunmuş, ilgili metin işaretlenmiş ve temalar belirlenmiştir. Bu çalışmada, belirlenmiş kodlara uygun olarak verileri analiz etmek için MAXQDA programı kullanılmıştır. Daha sonra bulguların analizi ve veri yorumlaması için temalar arasındaki ilişkiyi görsel olarak açıklamak amacıyla kod haritasını kullanılmıştır. İkinci aşamada, elde edilen kodlar bulguları betimleyici bir şekilde detaylandırmak için kullanılmıştır. Oluşturulan temalar, elde edilen bulguları görselleştirmek ve analiz etmek amacıyla kelime bulutları, küme analizleri ve zihin haritaları gibi araçlarla sunulmuştur.

³⁶ Udo Kuckartz, *Qualitative Text Analysis Using Computer Assistance* (London: SAGE Publications, 2014), 121.

Diğer araştırma modellerinde olduğu gibi, meta-sentez tabanlı araştırmalar da güvenilirlik gerektirir. Bu, veri toplama ve işleme süreçlerinde tutarlılık ve şeffaflık sağlanarak elde edilebilir.³⁷ Bu araştırmada, güvenilirlik unsurlarını karşılamak amacıyla dahil etme ve hariç tutma kriterlerine uyulmuştur. Bu kriterler; araştırma türü, araştırma temasına uygunluk, kullanılan makale dili ve yayın yılı ile ilgili hususları kapsamaktadır.

Bulgular

İncelenen makalelerde ele alınan ana temalara geçmeden önce, incelenen altı makaleden üretilen kelime bulutuna yer verilmesi, makalelerin genel olarak bahsettiği konuları göstermesi bakımından yerinde olacaktır. Buna göre altı makalenin kelime bulutu aşağıdaki gibi oluşmuştur:

Şekil 1. Kelime Bulutu

Analiz edilen makalelerin çoğunluğu (altı makaleden beşi) İngilizce olduğu için, kelime bulutu ağırlıklı olarak İngilizce terimleri yansıtmaktadır. Ancak, bir makalenin Türkçe olması, bu makaleye ait anahtar terimlerin de analize dahil edilmesini gerektirmiştir. Analizin tutarlılığını ve bütünlüğünü sağlamak amacıyla, Türkçe kelimeler İngilizce karşılıklarına çevrilmiştir. Bu yaklaşım, kelime bulutunun tüm makalelerdeki genel tematik örüntüleri doğru bir şekilde yansıtmayı sağlayarak, dil engelleri olmaksızın bütüncül ve karşılaştırmalı bir tartışma yürütülmesine olanak tanımaktadır. Örneğin, “öğrenci” kelimesi “*student*”, “İslami” kelimesi “*Islamic*”, “eğitim” kelimesi ise “*education*” vb. olarak çevrilmiştir.

Pesantrenlerde öğrenme süreçleri ve öğrenci katılımının merkeziliğini vurgulayan en sık kullanılan terimler arasında Pesantren (547), Eğitim (*education*, 422), El-Kur’an (*al-Qur’an*, 401) ve öğrenme (*learning*, 345) kelimeleri öne çıkmaktadır. Bu terimler dört ana tematik kümeye ayrılmaktadır: 1). Pesantrenlerde İslami eğitim ve öğrenme süreci, 2). Pesantrenlerde ahlaki ve karakter gelişimi, 3). Pesantrenler aracılığıyla sosyal ve toplumsal katılım, 4). Pesantrenlerde akademik araştırmalar. Terimlerin bu dört tematik kümede sınıflandırılması, Pesantren eğitiminin çeşitli yönlerini analiz etmek için yapılandırılmış ve sistematik bir çerçeveye sunmaktadır.

³⁷ Margarete Sandelowski, Handbook for Synthesizing Qualitative Research (New York: Springer Publishing Company, 2007), 134.

Birinci tema olan pesantrenlerde İslami eğitim ve öğrenme süreci, on yedi anahtar terimi kapsamaktadır: Pesantren (547), eğitim (*education*, 422), El-Kur'an (*al-Qur'an*, 401), öğrenme (*learning*, 345), İslami (*Islamic*, 343), öğrenci (*student*, 265), İslam (*Islam*, 159), çalışma (*study*, 143), Kur'an eğitimi (*Qur'an education*, 137), santri (135), insanlar (*people*, 133), öğretmen (*teacher*, 131), kurum (*institution*, 130), öğretim (*teaching*, 130), okullar (*schools*, 129), süreç (*process*, 121) ve dinî (*religious*, 110). Bu tema, pesantrenlerin temel yapısını temsil etmekte olup hem örgün hem de yaygın eğitim ortamlarını vurgulamaktadır. Pesantrenlerin izole yapılar olmadığını, aksine Endonezya'daki eğitim sisteminin daha geniş bir parçası olarak İslami okullar ve devlet eğitim kurumlarıyla sıkı ilişkiler içinde bulunduğunu göstermektedir.³⁸ Ayrıca, "eğitim" terimi, öğrenme metodolojileri, öğretim teknikleri ve pesantrenlerin Endonezya eğitim sistemindeki rolüne dair geniş kapsamlı bir odağı ifade etmektedir. Özellikle, pesantrenlerin temel işlevlerinden biri Kur'an eğitimi vermektir. Bu kapsamda, hafızlık, kıraat ve tefsir çalışmaları önemli yer tutmaktadır.³⁹ Bu terimlerin yüksek sıklıkta kullanılması, pesantrenlere yönelik tartışmaların genellikle öğrenme modellerinin iyileştirilmesi, müfredat çerçevelerinin güçlendirilmesi ve farklı pedagojik yöntemlerin araştırılması etrafında şekillendiğini göstermektedir.

İkinci olarak, pesantrenlerde ahlaki ve karakter gelişimi dört temel anahtar terimi kapsamaktadır: değerler (*values*, 205), ahlak eğitimi (*moral education*, 154), karakter (*character*, 134) ve rehberlik (*counseling*, 139). Bu tematik küme, ahlaki ve etik eğitimin pesantrenlerin temel bileşeni olduğunu göstermektedir. Rehberlik teriminin varlığı, pesantrenlerde danışmanlık ve ahlaki rehberlik uygulamalarına verilen önemi vurgulamaktadır.⁴⁰ Bu bulgular, İslam pedagojisinde karakter eğitimi üzerine yapılan daha geniş çaplı tartışmalarla örtüşmekte olup, ahlak eğitiminin entelektüel gelişimin yanı sıra vurgulandığını göstermektedir.

Üçüncü olarak, pesantrenler aracılığıyla sosyal ve toplumsal katılım üç temel anahtar terimi içermektedir: Endonezya (Indonesia, 327), sosyal (*social*, 129) ve toplum (*society*, 120). Bu tema, pesantrenlerin daha geniş toplumsal etkisine işaret etmekte, özellikle toplulukları şekillendirme ve sosyal kalkınmayı teşvik etme rollerine vurgu yapmaktadır.⁴¹ Toplum kelimelerinin varlığı, pesantrenlerin yalnızca sınıf ortamıyla sınırlı kalmayıp, daha geniş toplumsal ve sosyal etkileşimleri kapsadığını göstermektedir.⁴² Endonezya kelimesinin yüksek sıklıkla geçmesi, çalışmanın Endonezya İslami eğitim sistemi bağlamında konumlandığını ortaya koymaktadır.

Dördüncü olarak, pesantrenlerde akademik araştırmalar bir temel anahtar terimi içermektedir: araştırma (*research*, 144). Araştırma gibi terimlerin varlığı, pesantrenlerle ilgili akademik çalışmaların varlığına işaret etmektedir. Araştırma teriminin kullanımı, dini bilgi ile bilimsel araştırma arasındaki kesişimi vurgulamakta ve geleneksel bilgi ile çağdaş bilgiyi bir arada değerlendiren dengeli bir eğitim anlayışına işaret etmektedir.⁴³ Bu temalar, pesantrenlerin kapsamlı doğasını ortaya koyarak yalnızca pedagojik çerçeveleri değil, aynı zamanda bilimsel boyutları da kapsadığını göstermektedir.

---

³⁸ Syamsul Ma'arif, "Education as a Foundation of Humanity: Learning from the Pedagogy of Pesantren in Indonesia", *Journal of Social Studies Education Research* 9/2 (2018), 112.

³⁹ İshak Kızılaslan, "Endonezya Tecrübesi Örneğinde İslam Ülkelerinde Kur'an Tedrîsâtı", *Tokat İlmîyat Dergisi* 9/2 (2021), 494.

⁴⁰ Mokhammad Baharun - Samsul Arifin, "Development of Islamic Boarding School-Based counseling: a model for Indonesia", *Psychology Research on Education and Social Sciences* 4/4 (2023), 156.

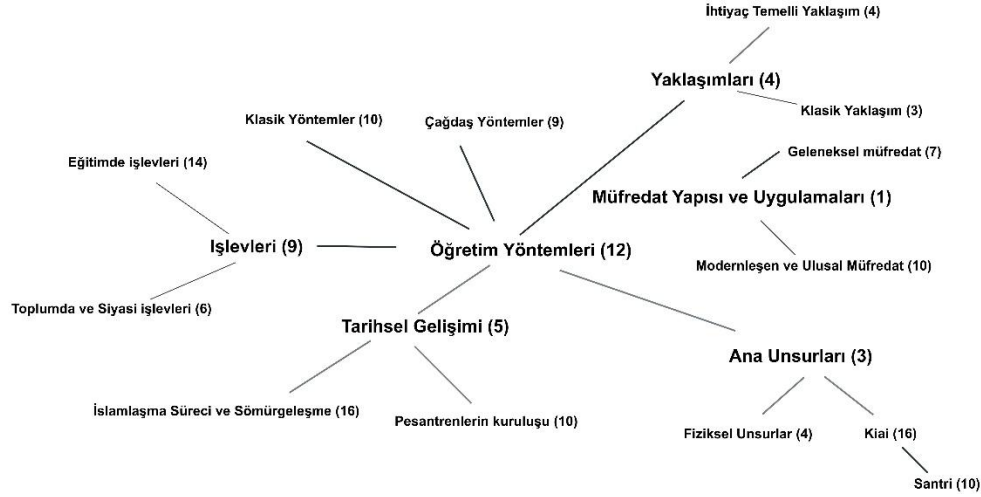
⁴¹ Ayis Mukholik, "The variation of the Quran reception 21st century in Central Java Indonesia", *IJASOS-International E-Journal of Advances in Social Sciences* 3/7 (2017), 268-275.

⁴² Saeful Anam vd., "The Moral Education and Internalization of Humanitarian Values in Pesantren: A Case Study from Indonesia", *Journal for the Education of Gifted Young Scientists* 7/4 (15 Aralık 2019), 823.

⁴³ Saeful Anam vd., "The Moral Education and Internalization of Humanitarian Values in Pesantren: A Case Study from Indonesia", *Journal for the Education of Gifted Young Scientists* 7/4 (2019), 827

Ayrıca, bu bölümde, kelime bulutunun yanında temalar ve kodlar ile ilgili olarak hiyerarşik bir kavram haritası verilmesi de yerinde olacaktır.

Şekil 2. Temalar ve Kodlar Haritası

Tablo 4. Temalar, Kodlar ve Frekans

Temalar	Kodlar	Frekans
1. Pesantrenlerin Ana Unsurları	1. Kiai ve Santri	26
	2. Fiziksel unsurlar	4
2. Pesantrenlerin Tarihsel Gelişimi	1. Pesantrenlerin kuruluşu	10
	2. İslamlaşma Süreci ve Sömürgeleşme	16
3. Pesantrenlerin Yaklaşımları	1. Klasik Yaklaşım	3
	2. İhtiyaç Temelli Yaklaşım	4
4. Pesantrenlerin Müfredat Yapısı ve Uygulamaları	1. Geleneksel müfredat	7
	2. Modernleşen ve Ulusal Müfredat	10
5. Pesantrenlerin Öğretim Yöntemleri	1. Klasik Yöntemler	10
	2. Çağdaş Yöntemler	9
6. Pesantrenlerin İşlevleri	1. Eğitimde işlevleri	14
	2. Toplumsal ve Siyasi işlevleri	6
TOPLAM		119

1. Pesantrenlerin Ana Unsurları Teması

“Kiai” ve “santri” kodu, pesantren eğitim sisteminin insan unsurlarını ifade eder. Kiai, pesantrende eğitimde merkezi bir rol oynar, ancak sadece akademik alanda değil, aynı zamanda santrilerin karakter gelişiminde de önemli bir yeri vardır. Eğitim sürecinde, kiai aynı zamanda santrilerin hem ahlaki hem de

akademik gelişimlerine dikkat eder.⁴⁴ Kiai'nin öğretilerinde, hocaların klasik kitapları öğrencilerin önünde okuması, pesantrende dini değerlerin öğretilmesinde kitabın önemini göstermektedir. Aynı zamanda, kiai tarafından okutulan kitapların öğretilerine mutlak itaate vurgu yapılır.⁴⁵ Bununla ilgili örnekler aşağıdaki gibidir:

“Kiai, santrilerin yetiştirilmesi, rehberlik edilmesi ve yönlendirilmesi süreçlerinde samimi ve içten bir tutum sergileyerek önemli bir rol oynamaktadır. Kiai'nin rehberliği, santrilerin eğitim süreçlerinde yalnızca akademik başarılarını değil, aynı zamanda karakter gelişimlerini de desteklemektedir.”⁴⁶

“Bu yöntemi kullanırken, kiai genellikle öğrencilere hızlı bir şekilde kitabı okur. Uygulamada, bu yöntem kiai'ye itaat etmeye vurgu yapmaktadır. Santri, kiai'yi tamamen dinler.”⁴⁷

“Kiai bazen santrilere yönelik danışmanlık sürecini de yürütmektedir. Kiai'nin danışmanlık faaliyetleri, özellikle modern pesantrenlerde yaygın olarak görülmektedir.”⁴⁸

Bu sınıflandırma, kiai (öğretici) ve santri (öğrenci) arasındaki ilişkiye vurgu yaparak, pesantrenlerin eğitsel yapısının insan etkileşimine dayandığını gösterir.

Kiai ve Santri kodlarının yanı sıra, pesantrenler fiziksel unsurlar olarak adlandırılan “cami”, “yurt” ve “kitap” unsurlarını da içermektedir. Ayrıca, “kitap”, “yurt” kodları ise çalışmalarda şu şekilde ele alınmıştır:

“Bu pesantren sisteminin zamanla şu beş ana unsuru meydana gelmiştir: 1-Kiai (hoca), 2-Santri (talebe), 3-Mescid, 4-Pondok (yurt) 5-Kitap (klasik eserler).”⁴⁹

“Cami” kodunda, caminin pesantren’de öğrenmeyi destekleyen bir unsur olarak üzerinde durulmaktadır. Cami sadece ibadet yeri olarak değil, aynı zamanda santriler için öğrenim yapılan bir yer olarak da işlev görmektedir. Bu durum şu şekilde açıklanmaktadır:

“Bu tür öğretim faaliyetleri genellikle camilerde, ibadet yerlerinde ya da kiai'nin evlerinde gerçekleştirilmektedir; burada, pesantren’deki öğretim her zaman İslami dinî bilgilerle ilişkilendirilmektedir.”⁵⁰

“Ayrıca, fiziksel olarak mevcut yapılar yalnızca camiler, yurt ve kiai'nin konutlarıdır; öğrenciler genellikle camide ders çalışmaktadırlar.”⁵¹

---

⁴⁴ Saeful Anam vd., “The Moral Education and Internalization of Humanitarian Values in Pesantren: A Case Study from Indonesia”, *Journal for the Education of Gifted Young Scientists* 7/4 (2019), 812.

⁴⁵ Syamsul Ma'arif, “Education as a Foundation of Humanity: Learning from the Pedagogy of Pesantren in Indonesia”, *Journal of Social Studies Education Research* 9/2 (2018), 120.

⁴⁶ Saeful Anam vd., “The Moral Education and Internalization of Humanitarian Values in Pesantren: A Case Study from Indonesia”, *Journal for the Education of Gifted Young Scientists* 7/4 (2019), 827.

⁴⁷ Syamsul Ma'arif, “Education as a Foundation of Humanity: Learning from the Pedagogy of Pesantren in Indonesia”, *Journal of Social Studies Education Research* 9/2 (2018), 101.

⁴⁸ Mokhammad Baharun - Samsul Arifin, “Development of Islamic Boarding School-Based counseling: a model for Indonesia”, *Psychology Research on Education and Social Sciences* 4/4 (2023), 149.

⁴⁹ İshak Kızılaslan, “Endonezya Tecrübesi Örnekliğinde İslam Ülkelerinde Kur'an Tedrîsâtı”, *Tokat İlmîyat Dergisi* 9/2 (2021), 495.

⁵⁰ Saeful Anam vd., “The Moral Education and Internalization of Humanitarian Values in Pesantren: A Case Study from Indonesia”, *Journal for the Education of Gifted Young Scientists* 7/4 (2019), 822.

⁵¹ Saeful Anam vd., “The Moral Education and Internalization of Humanitarian Values in Pesantren: A Case Study from Indonesia”, *Journal for the Education of Gifted Young Scientists* 7/4 (2019), 825.

Pesantrendeki yurt ise sadece bir barınma yeri değil, aynı zamanda santrilerin dini eğitimlerine odaklandığı ve pesantren topluluğunda birlikte yaşamayı öğrendiği bir alan olarak işlev görür. Yurt, aynı zamanda santriler arasındaki sosyal etkileşimi güçlendirir ve onları pesantren yaşamı ile kiai ile bağlarını derinleştirir.⁵² Cami, pesantrenler içinde sadece ibadet yeri değil, aynı zamanda pesantrendeki eğitim faaliyetlerinin merkezi olarak kabul edilir. Santriler, sıkça camide öğrenim görürler, bu da pesantrendeki eğitimin her zaman kiai tarafından öğretilen dini uygulamalarla bağlantılı olduğunu gösterir. Caminin varlığı, derin bir dini ortam yaratır ve pesantrendeki öğretim sürecini destekler.⁵³ Sonuç olarak, pesantrenin temel unsurları—kiai, santri, kitap, yurt ve cami—birbirini tamamlayarak kapsamlı bir eğitim sistemi oluştururlar. Kiai, manevi ve akademik rehberlik sunarken, santri öğretileri alır, kitap bilgi kaynağı olur, yurt hem barınma hem de eğitim alanı olarak işlev görür, cami ise ibadet ve eğitim merkezidir.

2. Pesantrenlerin Tarihsel Gelişimi

Bu temanın altında, “pesantrenlerin kuruluşu”, ve “İslamlaşma süreci ve sömürgeleşme” olmak üzere iki kod bulunmaktadır. “Pesantrenlerin kuruluşu” ve “İslamlaşma süreci ve sömürgeleşme” kodu, pesantrenlerin tarihsel boyutuna odaklanmaktadır. Endonezya'daki en eski İslam eğitim kurumlarından biri olarak, pesantrenlerin varlığı, günümüze kadar devam etmektedir. Çalışmaların bu tema ile ilgili vurguları şu şekildedir:

“XIX. yüzyılın sonlarına doğru Hollanda sömürge hükümeti tarafından Batı tipi okullar açılıp 1920'lerden sonra Müslüman cemiyetlerin kurduğu özel ve modern eğitim kurumları olan medreseler faaliyete geçinceye kadar pesantrenler Endonezyalılar'ın yegâne eğitim kurumuydu.”⁵⁴

“Pesantren'in arka planı, Endonezya'nın İslam'ın gelmesinden önce var olan yerli bir eğitim kurumu olarak belirtilmektedir. Ancak, diğer bazı teoriler, kullanılan öğrenme özelliklerinden görüldüğü üzere, pesantren'in Arap İslam eğitiminin bir biçimi olduğuna işaret etmektedir.”⁵⁵

“Pesantrende İslam, Cava geleneğiyle karşı karşıya kalmasına rağmen, Orta Doğu ile olan bağını korumaktadır. Bu nedenle, İslam geldiği köklerden tamamen ayrılmamıştır. Endonezya, Hindu-Budist inanç geleneği açısından köklü bir yapıya sahiptir, bu nedenle erken dönem İslamlaşma sürecinde pesantren, İslam'ın yayılmasında ana enstrümanlardan biri olmuştur.”⁵⁶

Endonezya'daki pesantren, İslam eğitim tarihi açısından güçlü bir geçmişe sahiptir. Bazı teoriler, pesantrenin Orta Doğu'daki İslam eğitim yöntemlerinden ilham almış olabileceğini öne sürerken, aynı zamanda Endonezya'nın yerel kültürel bağlamına uyum sağlayarak kendine özgü karakteristikler geliştirdiğini belirtmektedir. Pesantren, Endonezya'da İslam'ın yayılmasında önemli bir rol üstlenerek İslamlaşma süreciyle birlikte ortaya çıkmış ve bu dönemde İslam'ın yayılmasında başlıca araç olmuştur.⁵⁷

⁵² İshak Kızılaslan, “Endonezya Tecrübesi Örneğinde İslam Ülkelerinde Kur'an Tadrîsâtı”, *Tokat İlmîyat Dergisi* 9/2 (2021), 495.

⁵³ Saeful Anam vd., “The Moral Education and Internalization of Humanitarian Values in Pesantren: A Case Study from Indonesia”, *Journal for the Education of Gifted Young Scientists* 7/4 (2019), 818.

⁵⁴ İshak Kızılaslan, “Endonezya Tecrübesi Örneğinde İslam Ülkelerinde Kur'an Tadrîsâtı”, *Tokat İlmîyat Dergisi* 9/2 (2021), 492.

⁵⁵ Saeful Anam vd., “The Moral Education and Internalization of Humanitarian Values in Pesantren: A Case Study from Indonesia”, *Journal for the Education of Gifted Young Scientists* 7/4 (2019), 823.

⁵⁶ Ayis Mukholik, “The variation of the Quran reception 21st century in Central Java Indonesia”, *IJASOS-International E-Journal of Advances in Social Sciences* 3/7 (2017), 270.

⁵⁷ Ayis Mukholik, “The variation of the Quran reception 21st century in Central Java Indonesia”, *IJASOS-International E-Journal of Advances in Social Sciences* 3/7 (2017), 276.

Bunun yanı sıra, Hollanda sömürge döneminde, Batı eğitim sisteminin tanıtılmasına rağmen, pesantren yine de Endonezya'daki Müslümanlar için en önemli eğitim kurumu olmaya devam etmiştir. Bu durum, Batı eğitim sisteminin egemenliğine rağmen pesantrenin güçlü bir şekilde varlığını sürdürdüğünü ve Endonezya'daki İslam toplumunun eğitiminde kritik bir rol oynadığını göstermektedir.⁵⁸ Hollanda'nın Batı eğitimini tanıtma çabalarına rağmen, pesantren özellikle dini eğitimde genç nesilleri yetiştiren ana kurum olmuştur. Ancak 19. yüzyılın sonlarından 20. yüzyılın başlarına kadar, sömürge baskısı altında, birçok pesantren bilimsel modern literatüre sınırlı erişim nedeniyle eğitim kalitesinde bir düşüş yaşamıştır. Bununla birlikte, pesantren yine de Endonezya'daki Müslüman toplumun karakterini ve ahlaki değerlerini şekillendirmede önemli bir rol oynamaya devam etmiştir.⁵⁹ Sonuç olarak, pesantren, Endonezya'da İslam'ın yayılmasından günümüze kadar gelen süreçte, uzun bir eğitim geleneğine sahiptir. Sosyal ve kültürel bağlamlara uyum sağlama yeteneğiyle pesantren, Endonezya'daki İslam medeniyetini inşa etmekte büyük katkı sağlamaya devam etmektedir.

3. Pesantrenlerin Yaklaşımları

Bu tema kapsamında, "klasik yaklaşım (geleneksel pesantren)" ve "ihtiyaç temelli yaklaşım (yarı ve modern pesantren)" olmak üzere iki ana kategori belirlenmiştir. Genel olarak, pesantrenlerin sınıflandırılmasına ilişkin literatürde farklı yaklaşımlar mevcuttur: Bazı araştırmacılar pesantrenleri iki temel türde ele alırken (geleneksel ve modern pesantren), diğerleri üçlü bir ayrımı benimsemekte (geleneksel, yarı modern ve modern pesantren); bazı çalışmalar ise bu kurumları altı farklı türe ayırmaktadır. Bu altı tür arasında geleneksel, yarı-geleneksel modern, kabiliyete dayalı, amaç odaklı ve genel eğitim odaklı pesantrenler sayılmaktadır

Bu konu çalışmalarda şu şekilde açıklanmaktadır:

"Pesantren tipolojisi ikiye ayrılabilir: geleneksel pesantren ve modern pesantren. Geleneksel pesantren, resmi eğitimi pesantren faaliyetlerine entegre etmeyen, klasik yöntemler olan *bandongan*, *wetonan* ve *sorogan* yöntemlerini koruyan kurumlar olarak tanımlanmaktadır."⁶⁰

"Bu çalışmalarda ulaşılan bilgiler ışığında günümüzde altı çeşit pesantren olduğu söylenebilir: Geleneksel: Bu okullar, modern gelişmelerden hiçbir şekilde etkilenmemiş olan ve ilk yapısı ile eğitimine devam eden pesantrenlerdir. Yarı geleneksel: Bu, geleneksel olandan sadece kullanılan sınıfların tasnifi ve klasik ilimlerin yanında bazı pozitif ilimlerin de müfredata dâhil edilmesi ile ayrılmaktadır. Modern: Bunlar müfredat, metot ve uygulama açısından geleneksel pesantrenlerden tam anlamı ile farklılaşmış olan pesantren okul sistemidir. Bu okullar değerler sistemi ve geleneksel yaklaşımı korumakla beraber kullandıkları yöntem, sınıf sistemi ve müfredat olarak modern yaklaşımı tercih etmişlerdir. Kabiliyeti esas alan: Bu okullarda çiftçilik, ziraat, marangozluk, balıkçılık vb. konularda beceri kazandırmaya yönelik eğitim verilmektedir. Çok amaçlı pesantrenler: Buralarda temel İslami ilimler öğretilmekle beraber üniversite eğitimine yönelik dersler de verilmektedir. Genel eğitim veren okullar: Buralarda öğlene kadar genel bilimlere dair eğitim, öğleden sonra ise pesantrenlerde verilen Kur'an, hadis, tecvid, fıkıh, Arapça gramer vs dersleri verilmektedir."⁶¹

⁵⁸ İshak Kızılaslan, "Endonezya Tecrübesi Örneğinde İslam Ülkelerinde Kur'an Tedrîsâtı", *Tokat İlmîyat Dergisi* 9/2 (2021), 492.

⁵⁹ Syamsul Ma'arif, "Education as a Foundation of Humanity: Learning from the Pedagogy of Pesantren in Indonesia", *Journal of Social Studies Education Research* 9/2 (2018), 129.

⁶⁰ Saeful Anam vd., "The Moral Education and Internalization of Humanitarian Values in Pesantren: A Case Study from Indonesia", *Journal for the Education of Gifted Young Scientists* 7/4 (2019), 819.

⁶¹ İshak Kızılaslan, "Endonezya Tecrübesi Örneğinde İslam Ülkelerinde Kur'an Tedrîsâtı", *Tokat İlmîyat Dergisi* 9/2 (2021), 495.

“Geleneksel pesantren'in aksine, çeşitli bu araçlarla donatılmış modern pesantrenler farklı bir yapı sunmaktadır. Bu farklılık, bilgisayar laboratuvarları, spor alanları ve diğer çeşitli altyapıların varlığından açıkça görülebilir. Ayrıca, modern pesantrenler dil ortamını da bir öğrenme merkezi haline getirmektedir; Arapça, İngilizce ve diğer dillerde eğitim verilmektedir.”⁶²

Endonezya'daki pesantrenler eğitim yaklaşımlarında büyük çeşitlilik göstermekte olup, geleneksel olarak klasik kitaplar temelli bir sistemden ulusal müfredatı benimseyen ve teknoloji destekli öğretim yöntemlerini kullanan modern modellere kadar evrim geçirmiştir. Geleneksel pesantrenler, klasik metotlarla dini eğitime öncelik verirken, modern pesantrenler genel bilimleri ve teknoloji kullanımını entegre ederek çağın gerekliliklerine uyum sağlamaktadır. Bununla birlikte, pesantrenlerin bu değişimi tamamen modernleşme olarak değerlendirilemez; bu süreç daha ziyade eğitim yöntemlerinde adaptasyon ve yenilikçiliğin bir göstergesidir. Geleneksel ve modern eğitim unsurlarını birleştiren pesantrenler, dini bir anlayışa ve yaşam becerilerine sahip nesiller yetiştirmede önemli bir rol oynamaktadır.

4. Pesantrenlerin Müfredat Yapısı ve Uygulamaları

Bu tema altında, “geleneksel müfredat”, ve “modernleşen ve ulusal müfredat” olmak üzere iki kod yer almaktadır. “Müfredat yapısı ve uygulamaları” kullanılan müfredat türüne ve bu müfredatın nasıl uygulandığına odaklanmaktadır. Yukarıda da zikredildiği gibi geleneksel, yarı-modern veya modern gibi farklı anlayışlara sahip olabilen pesantrenlerin, her birinin kendine özgü müfredatı bulunmaktadır. “Geleneksel müfredat” kodu, klasik kitaplar gibi geleneksel pesantrenlerdeki derslerle ilişkilidir. Bu durum şu şekilde açıklanabilir:

“Pesantren üzerine yapılan çalışmalar, pesantrenler arasında ortak bir resmî müfredatın varlığından bahsetmemektedir. Hatta Martin Van Bruinessen, “pesantren müfredatı standartlaştırılmamıştır. Neredeyse her pesantren farklı kitapların bir kombinasyonunu öğretir” şeklinde ifade etmektedir. Bu durum anlaşılabilir bir durumdur çünkü pesantren, Endonezya'daki İslami eğitim kurumları olarak özgür ve özerk bir yapıya sahiptir.”⁶³

“Kur'an-ı Kerim, Arapça ve klasik İslami ilimlerle Malay ve Cava dilleri okutulmaktaydı.”⁶⁴

“Bu geleneksel okullarda meydana gelen değişmeyi onların sekülerize oldukları şeklinde değerlendirmenin kesinlikle yanlış olacağını söyleyen Zarkasyi'ye göre, Pesantren okullarındaki modernizasyon anlamındaki bu değişme yeni metot ve farklı araç gereçlerin devreye sokulmasından ibarettir. Hedefte herhangi bir değişiklik söz konusu değildir.”⁶⁵

“Modernleşen ve ulusal müfredat ” kodu, pesantrenlerde öğretilen modern ve ulusal derslerle ilişkilidir. Modern müfredat ayrıca, kiai ile santri arasındaki rehberlik sürecine de vurgu yapmaktadır ve bu süreçte psikolojik teori kullanılmaktadır. Bu durum şu şekilde açıklanabilir:

“Pesantren pedagojisi, eğitimin bir sosyal araç olarak değerleri ve gelenekleri saygı gösteren, aynı zamanda insanlık ve kültürel strateji mühendisliği yapabilen bir bilim olduğuna dair gerçeği

⁶² Saeful Anam vd., “The Moral Education and Internalization of Humanitarian Values in Pesantren: A Case Study from Indonesia”, *Journal for the Education of Gifted Young Scientists* 7/4 (2019), 822.

⁶³ Syamsul Ma'arif, “Education as a Foundation of Humanity: Learning from the Pedagogy of Pesantren in Indonesia”, *Journal of Social Studies Education Research* 9/2 (2018), 110.

⁶⁴ İshak Kızılaslan, “Endonezya Tecrübesi Örneğinde İslam Ülkelerinde Kur'an Tedrîsâtı”, *Tokat İlmîyat Dergisi* 9/2 (2021), 494.

⁶⁵ İshak Kızılaslan, “Endonezya Tecrübesi Örneğinde İslam Ülkelerinde Kur'an Tedrîsâtı”, *Tokat İlmîyat Dergisi* 9/2 (2021), 498.

dikkate alarak, ulusal eğitim sistemine uygulanabilir. Pratikte, pesantrenler ulusal eğitim müfredatını adım adım öğrencileri için sürdürülebilir kılacak şekilde uyarlamaktadır.”⁶⁶

“Pesantrenlerdeki danışmanlık sürecinin odak noktası, danışanın sorunları değil, kişilik ve sosyal kimliktir. Ele alınan, santrinin ruhudur (kişisel), böylece kalpleri genişler, sakinleşir ve huzur bulur.”⁶⁷

“Modern pesantrenlerde öğrenciler yalnızca dini kitapları öğrenmekle kalmaz, aynı zamanda Matematik, Fen Bilimleri ve diğer bilgi alanlarında da eğitim alırlar.”⁶⁸

Pesantren müfredatındaki değişimlerin zamanın gerekliliklerine uyum sağladığı göz önüne alındığında, bazı görüşler modernleşmenin pesantrenleri sekülerleşmeye yönlendirdiğini öne sürmektedir. Ancak bu görüş tam olarak doğru değildir; aksine, pesantrenler öğrenme süreçlerinin etkinliğini artırmak amacıyla yeni yöntemleri benimsemekte ve uyarlamaktadır.

5. Pesantrenlerin Öğretim Yöntemleri Teması

Bu tema altında, “klasik yöntemler (sorogan, bandongan ve hafızlık)” ve “çağdaş yöntemler (tartışma, deneysel ve dijital teknoloji)” olmak üzere iki kod bulunmaktadır. Bu tema, pesantrenlerde kullanılan öğretim yöntemlerine odaklanmaktadır. Daha önce açıklanan pesantren türlerine göre, kiai tarafından kullanılan öğretim yöntemlerinde farklılıklar bulunmaktadır. Bu durum şu şekilde açıklanabilir:

“*Sorogan* sistemi, pesantrenlerde geçerli olan iletişim kalıplarını tanımlar: monolog şeklinde, yüz yüze iletişim, kişisel ve daha çok sözlü iletişim biçimlerine dayanır. Bu durumda kiai, elbette bilgi kaynağı, temel öğretmen ve aynı zamanda mutlak bir otoriteye sahip lider olarak görev yapar. *Sorogan* yöntemi, monoton, öğretmen merkezli, ders kitabı odaklı ve yukarıdan aşağıya bir model olma eğilimindedir.”⁶⁹

“Asoodeh göre, öğrenci merkezli yaklaşımda santriler, Kiai tarafından verilen problemleri grup tartışmaları yoluyla ele alarak çözüm yolları aramaktadır. Ayrıca, öğrenci merkezli yaklaşımın santrilerin ihtiyaçlarına, öğrenme süreçlerine odaklandığını ve rehberlik ile geri bildirim sağladığını belirtmektedir.”⁷⁰

“Bu öğretim sürecinde *sorogan*, *wetonan* ve *bandongan* gibi geleneksel öğretim yöntemleri kullanılmıştır.”⁷¹

“Öğretmen, fen bilimleri öğretiminde kullanılan materyallerin konulara bağlı olarak çeşitlilik gösterdiğini ve öğrencilerin seviyesine, zaman tahsisine uygun olmasının gerektiğini açıklamıştır.

⁶⁶ Syamsul Ma'arif, “Education as a Foundation of Humanity: Learning from the Pedagogy of Pesantren in Indonesia”, *Journal of Social Studies Education Research* 9/2 (2018), 123.

⁶⁷ Mokhammad Baharun - Samsul Arifin, “Development of Islamic Boarding School-Based counseling: a model for Indonesia”, *Psychology Research on Education and Social Sciences* 4/4 (2023), 162.

⁶⁸ Cut Intan Evtia Nurina, “Science education teaching and learning activity in Islamic boarding school”, *IJAEDU-International E-Journal of Advances in Education* 3/9 (2017), 4904.

⁶⁹ Syamsul Ma'arif, “Education as a Foundation of Humanity: Learning from the Pedagogy of Pesantren in Indonesia”, *Journal of Social Studies Education Research* 9/2 (2018), 111.

⁷⁰ Syamsul Ma'arif, “Education as a Foundation of Humanity: Learning from the Pedagogy of Pesantren in Indonesia”, *Journal of Social Studies Education Research* 9/2 (2018), 113

⁷¹ Saeful Anam vd., “The Moral Education and Internalization of Humanitarian Values in Pesantren: A Case Study from Indonesia”, *Journal for the Education of Gifted Young Scientists* 7/4 (2019), 818.

Kullanılan öğretim materyalleri genellikle *PowerPoint* sunumları ve videolar olup, ayrıca laboratuvar ortamında ve okul çevresinde gerçekleştirilen deneyler de bu sürecin önemli bir parçasını oluşturmaktadır.”⁷²

“Modern pesantrenlerde öğrenme süreci, kiai ve santri arasındaki doğrudan iletişim (müzakere) yoluyla gerçekleşmektedir. Bu iletişim süreci son derece yoğun ve etkileşimli olduğundan, öğrenciler öğretmenlerinin edep ve tutumlarını doğrudan gözlemleyerek onları birer rol model olarak benimsemektedir. Bu sayede, öğrenciler bu örnekleri kendi davranışlarında uygulama fırsatı bulmaktadır.”⁷³

“Modern pesantrenlerde, öğrencilerin öğrenme kavramını daha iyi anlamalarına yardımcı olmak amacıyla kiai, genellikle öğretim sürecinde kullanılacak araçlar getirir. Örneğin, kiai, öğrencilerin önceki derslerde öğretilen konuları hatırlamalarına yardımcı olmak için bir termometre getirebilir.”⁷⁴

“Hafızlık eğitimi pesantrenlerde ve medreselerde tam olarak verilirken devlet okullarının bazılarında tam, bazılarında ise sure ezberine dayanan bir program uygulanmaktadır. Yani bütün eğitim programlarında Kur’an ezberine dair bir müfredat bulunmaktadır.”⁷⁵

Ma’arif’e göre, kiainin öğretim yöntemi, santrilerin itaatine büyük önem vermektedir. Bu durum, kiai ile santriler arasındaki son derece otoriter bir ilişkiyi göstermektedir.⁷⁶ Santriler, sadece dini ilimler değil, aynı zamanda kiai ile etkileşimleri ve pesantren ortamı sayesinde karakter gelişimini de içeren kapsamlı bir eğitim alırlar. Onlar, sadece dini bilgi almakla kalmaz, aynı zamanda pesantrende öğretilen ahlaki değerleri de öğrenen bireylerdir.⁷⁷

Pesantren türleriyle ilgili olarak, eğitim yaklaşımlarında çeşitli farklılıklar bulunmaktadır. Bazı pesantrenler klasik eğitim sistemini⁷⁸ sürdürürken, bazıları modern eğitim sistemini benimsemektedir. Modern pesantrenler, laboratuvar, sınıf sistemi ve yabancı dil eğitimi gibi ek imkanlara sahipken⁷⁹, geleneksel pesantrenler genellikle ulusal müfredat entegrasyonu olmaksızın, yoğun bir şekilde klasik İslami metinlerin eğitimine odaklanmaktadır. Bazı pesantrenler, ulusal müfredatı eğitim sistemlerine entegre etmeye başlamıştır. Modern pesantrenler, *PowerPoint* sunumları⁸⁰ ve video materyalleri kullanımı gibi etkileşimli ve teknoloji tabanlı öğretim yöntemlerini tercih etme eğilimindedir. Tartışma yöntemi, öğrenme sürecinde ana yöntem olarak kabul edilmekte olup, santriler kiai tarafından verilen problemleri birlikte çözmek için işbirliği

---

⁷² Ayis Mukholik, “The variation of the Quran reception 21st century in Central Java Indonesia”, *IJASOS-International E-Journal of Advances in Social Sciences* 3/7 (2017), 270.

⁷³ Mokhammad Baharun - Samsul Arifin, “Development of Islamic Boarding School-Based counseling: a model for Indonesia”, *Psychology Research on Education and Social Sciences* 4/4 (2023), 157.

⁷⁴ Cut Intan Evtia Nurina, “Science education teaching and learning activity in Islamic boarding school”, *IJAEDU-International E-Journal of Advances in Education* 3/9 (2017), 487.

⁷⁵ İshak Kızılaslan, “Endonezya Tecrübesi Örneğinde İslam Ülkelerinde Kur’an Tadrîsâtı”, *Tokat İlmîyat Dergisi* 9/2 (2021), 503.

⁷⁶ Syamsul Ma’arif, “Education as a Foundation of Humanity: Learning from the Pedagogy of Pesantren in Indonesia”, *Journal of Social Studies Education Research* 9/2 (2018), 121.

⁷⁷ İshak Kızılaslan, “Endonezya Tecrübesi Örneğinde İslam Ülkelerinde Kur’an Tadrîsâtı”, *Tokat İlmîyat Dergisi* 9/2 (2021), 516.

⁷⁸ Saeful Anam vd., “The Moral Education and Internalization of Humanitarian Values in Pesantren: A Case Study from Indonesia”, *Journal for the Education of Gifted Young Scientists* 7/4 (2019), 819.

⁷⁹ Saeful Anam vd., “The Moral Education and Internalization of Humanitarian Values in Pesantren: A Case Study from Indonesia”, *Journal for the Education of Gifted Young Scientists* 7/4 (2019), 822.

⁸⁰ Ayis Mukholik, “The variation of the Quran reception 21st century in Central Java Indonesia”, *IJASOS-International E-Journal of Advances in Social Sciences* 3/7 (2017), 270.

yapmaktadır. Deneysel yöntemi bağlamında, eğitimde kullanılan araçlar, örneğin termometre, öğrenme sürecini desteklemektedir.

Pesantrenlerde uygulanan eğitim yöntemlerinden biri hafızlık yöntemidir.⁸¹ Bu yöntem, pesantrenlerde ve medreselerde tam olarak uygulanırken, bazı devlet okullarında ise ya tam kapsamlı bir program olarak ya da yalnızca belirli surelerin ezberlenmesi şeklinde sunulmaktadır. Bu durum, Kur'an hafızlığı eğitiminde farklı eğitim kurumlarının farklı yaklaşımlar benimsediğini ve uygulanan müfredatın, eğitim kurumunun türüne ve ilgili eğitim politikalarına bağlı olarak değişiklik gösterebileceğini göstermektedir. Bu bağlamda, hafızlık eğitimi, geleneksel ve modern eğitim yaklaşımlarının bir arada bulunabileceği bir eğitim modeli olarak farklı kurumsal yapılar içinde çeşitlilik göstermektedir.

6. Pesantrenlerin İşlevleri Teması

Bu temada, "eğitimde işlevleri" ve "toplumsal ve siyasi işlevleri" olmak üzere iki kod bulunmaktadır. "Eğitimde işlevleri" kodu, pesantrenlerde kiai tarafından verilen değerler eğitimine odaklanmaktadır. Pesantrenlerdeki eğitim yalnızca dini dersleri öğretmekle kalmaz, aynı zamanda karakter eğitimi gibi değerler eğitimi de kapsamaktadır. Bu durum şu şekilde açıklanabilir:

"Bu ilkeler, karakter okulları tarafından geliştirilen özelliklere sahip olup, şunları içermektedir: a) Eğitim kurumları, bu kurumlarda geliştirilen iyi karakterin temelini oluşturan etik değerleri teşvik eder; b) Eğitim kurumları (okullar veya pesantrenler), düşüncelerinizi, duygularınızı ve eylemlerinizi sergilemek için karakterleri net bir şekilde tanımlar; c) Anlamlı ve zorlu bir akademik müfredat sunar. Bu, diğer tüm öğrencileri saygı gösterme, sahip oldukları karakteri geliştirme ve gelecekteki başarılarına ulaşmalarına yardımcı olma gibi önlemleri içerir."⁸²

Karakter ve ahlaki değerlerin şekillendirildiği bir yer olarak pesantren, etik değerlerin geliştirilmesine, karakterin güçlendirilmesine ve dini eğitim yoluyla insani değerlerin yayılmasına odaklanmaktadır.⁸³ Pesantren, santrilere iyi huylar kazandırmak ve topluma faydalı bireyler yetiştirmek amacıyla eğitim veren bir mekandır. Pesantren, dürüstlük, çalışkanlık ve bilgelik gibi değerleri öğretir, bunlar sıklıkla İslam değerleri ve Hz. Peygamber öğretileriyle ilişkilendirilir.⁸⁴

Bu temadaki "toplumsal ve siyasi işlevleri" kodlarında, pesantrenlerin işlevlerine odaklanılmaktadır. Pesantrenlerin rolü sadece eğitimle sınırlı değildir, aynı zamanda sosyal alanlarda da önemli bir yer tutmakta ve milli karakterin güçlendirilmesine katkı sağlamaktadır. Bu şu şekilde açıklanabilir:

"Pesantren eğitim sisteminin amacı, öğrencileri, İslami öğretilere uygun iyi bir kişiliğe sahip olmaları için rehberlik etmek ve çevrelerindeki topluluklarda İslam'ın bir müjdecisi olmalarını sağlamaktır."⁸⁵

⁸¹ İshak Kızılaslan, "Endonezya Tecrübesi Örneğinde İslam Ülkelerinde Kur'an Tedrîsâtı", *Tokat İlmîyat Dergisi* 9/2 (2021), 503.

⁸² Saeful Anam vd., "The Moral Education and Internalization of Humanitarian Values in Pesantren: A Case Study from Indonesia", *Journal for the Education of Gifted Young Scientists* 7/4 (2019), 822.

⁸³ Saeful Anam vd., "The Moral Education and Internalization of Humanitarian Values in Pesantren: A Case Study from Indonesia", *Journal for the Education of Gifted Young Scientists* 7/4 (2019), 815.

⁸⁴ Syamsul Ma'arif, "Education as a Foundation of Humanity: Learning from the Pedagogy of Pesantren in Indonesia", *Journal of Social Studies Education Research* 9/2 (2018), 107.

⁸⁵ Syamsul Ma'arif, "Education as a Foundation of Humanity: Learning from the Pedagogy of Pesantren in Indonesia", *Journal of Social Studies Education Research* 9/2 (2018), 112.

“Fonksiyonel olarak, pesantren çok fonksiyonlu bir rol üstlenmiştir; sadece dini bir öğrenim yeri olmanın ötesinde, dışarıdaki sorunların çözülmesiyle ilgili gerçekleri ve ihtiyaçları gözden geçirmektedir. Pesantren, hem bir dönüşüm farkındalık hareketi hem de insanları güçlendirme aracı olarak kullanılmakta, eşitsizlik, cinsiyet ayrımcılığı, pluralizm, insan hakları ve demokrasi konularında savunuculuk yapmaktadır.”⁸⁶

“Ayrıca, pesantren, Endonezya'da bir eğitim alternatifi ve referans kaynağı olarak önemli bir yer tutmaktadır. Sosyal misyonunda, pesantren, insanları asil karakterlere sahip santri yetiştirebilecek bir medeniyet temeli olarak güven vermektedir.”⁸⁷

“Pesantren liderlerinin yükselmesi, örneğin Abdurrahman Wahid'in başkanlık yapması, Kiai'nin daha geniş politik düzeydeki rolündeki değişimin açık bir kanıtıdır.”⁸⁸

Pesantrenler, sadece dini eğitimle sınırlı kalmayıp, aynı zamanda toplum alanda da önemli bir rol oynamaktadır. Bu eğitim kurumları, öğrencilere İslami öğretilere uygun iyi bir kişilik kazandırmayı ve çevrelerinde İslam'ı temsil etmeyi amaçlar. Sosyal misyonu doğrultusunda, pesantrenler, Endonezya'da eğitim alternatifi olarak önemli bir yer tutar ve insanları ahlaki değerlerle donanmış bireyler olarak yetiştirmektedir. Kiai'nin siyaset alandaki rolü de, örneğin Abdurrahman Wahid'in başkanlık yapması gibi durumlarla genişlemektedir.⁸⁹

Sonuç

Bu çalışma, Türkiye'de yayımlanmış olan Endonezya'daki pesantrenlerle ilgili altı makaleyi meta-sentez ve kelime bulutu analizi yöntemleriyle inceleyerek, pesantrenlerin temel bileşenlerini ve işlevlerini sistematik bir şekilde ortaya koymayı amaçlamıştır. Bulgular, pesantrenlerin sadece birer eğitim kurumu olmadığını, aynı zamanda sosyal ve kültürel yapılar olarak topluma entegre olduklarını göstermektedir.

Bu çalışmanın bulgularına dayanarak, altı ana tema belirlenmiştir: “pesantrenlerin ana unsurları”, “tarihsel gelişimi”, “yaklaşımları”, “müfredat yapısı ve uygulamaları”, “öğretim yöntemleri” ve “işlevleri”. Pesantrenler, temel olarak kiai ve santri arasındaki dinamiklere dayanmaktadır. Kiai, yalnızca bir öğretmen değil, aynı zamanda bir rehber olarak da önemli bir rol üstlenmektedir. Fiziksel unsurlar bağlamında ise cami, sadece bir ibadet mekânı olarak değil, aynı zamanda eğitim faaliyetlerinin de merkezi bir parçası olarak görülmektedir. Yurtlar, santrilerin bir arada yaşadığı, toplumsal ve ahlaki değerleri pekleştirdiği alanlar olarak işlev görürken, kitaplar ise eğitim sürecinin temel bilgi kaynaklarını oluşturmaktadır.

Pesantrenlerin tarihsel gelişimi incelendiğinde, bu kurumların İslam'ın Endonezya'ya yayılma sürecinde önemli bir rol oynadığı görülmektedir. Kuruluş aşamasından itibaren, pesantrenler sömürgeleşme döneminde de bağımsızlık hareketlerine katkıda bulunarak, sadece dini değil aynı zamanda sosyo-politik bir misyona da sahip olmuştur. Özellikle sömürgecilik döneminde, pesantrenler halkın bilinçlenmesine ve bağımsızlık mücadelesine katkıda bulunarak, eğitim noktasında yer almıştır.

---

⁸⁶ Syamsul Ma'arif, “Education as a Foundation of Humanity: Learning from the Pedagogy of Pesantren in Indonesia”, *Journal of Social Studies Education Research* 9/2 (2018), 111.

⁸⁷ Saeful Anam vd., “The Moral Education and Internalization of Humanitarian Values in Pesantren: A Case Study from Indonesia”, *Journal for the Education of Gifted Young Scientists* 7/4 (2019), 823.

⁸⁸ Syamsul Ma'arif, “Education as a Foundation of Humanity: Learning from the Pedagogy of Pesantren in Indonesia”, *Journal of Social Studies Education Research* 9/2 (2018), 114.

⁸⁹ Syamsul Ma'arif, “Education as a Foundation of Humanity: Learning from the Pedagogy of Pesantren in Indonesia”, *Journal of Social Studies Education Research* 9/2 (2018), 118.

Genel olarak, pesantrenler iki temel yaklaşım benimsemiştir: klasik yaklaşım ve ihtiyaç temelli yaklaşım. Klasik yaklaşım, geleneksel eğitim metotlarına dayanarak dini bilgilerin aktarımına odaklanmaktadır. Buna karşılık, ihtiyaç temelli yaklaşım, modern toplumun gereksinimlerini dikkate alarak eğitim içeriğini çeşitlendirmektedir. Bu doğrultuda, bazı pesantrenler geleneksel müfredatlarını korurken, bazıları ulusal eğitim sistemine entegre olmayı tercih etmiştir.

Pesantren müfredatı, geleneksel ve modern – ulusal unsurların bir arada bulunduğu bir yapı sergilemektedir. Öğretim yöntemleri ise hem klasik hem de modern yaklaşımları kapsamaktadır. Geleneksel sorogan ve bandongan yöntemleri bireysel ve toplu öğrenmeye dayalıyken, modern öğretim yöntemleri teknoloji entegrasyonunu becerilerini öne çıkarmaktadır. Pesantrenlerin temel işlevleri iki ana başlık altında ele alınabilir: eğitim işlevleri ve toplumsal-siyasi işlevler. Eğitim işlevi, bireylerin dini ve akademik bilgi edinmesini sağlarken, toplumsal ve siyasi işlevler, pesantrenlerin toplumsal dönüşüm ve liderlik misyonuna katkı sağladığını göstermektedir.

Sonuç olarak, bu meta-sentez çalışmasının sonucu, pesantrenlerle ilgili çalışmalarda karşılaşılan baskın temalar ile bu temalar arasındaki ilişkilerin analiz edilmesidir. Bulgular, pesantrenlerin statik kurumlar olmadığını, aksine gelenek ile modernitenin kesiştiği dinamik mekânlar olduğunu ortaya koymaktadır. İlgili literatürün sistematik olarak kodlanması ve analiz edilmesiyle, bu çalışma pesantrenlerin tarihsel kökleriyle çağdaş eğitimsel zorluklar arasında nasıl bir denge kurduğunu açıklamaktadır.

KAYNAKÇA

- Ahmad, Dihyatun Masqon. "The dynamics of the pondok pesantren: An Islamic educational institution in Indonesia". *Reaching for the Sky*. 63-74. Brill, 2012.
<https://brill.com/downloadpdf/book/9789401207584/B9789401207584-s006.pdf>
- al-Qâdhi Abu Syujâ'. *Taqrib*. Beirut: Dar el-Masyari', 1996.
- Anam, Saeful. "Karakteristik Dan Sistem Pendidikan Islam: Mengenal Sejarah Pesantren, Surau Dan Meunasah Di Indonesia". *JALIE; Journal of Applied Linguistics and Islamic Education* 1/1 (2017), 146-167.
- Anam, Saeful vd. "The Moral Education and Internalization of Humanitarian Values in Pesantren: A Case Study from Indonesia". *Journal for the Education of Gifted Young Scientists* 7/4 (15 Aralık 2019), 815-834.
<https://doi.org/10.17478/jegys.629726>
- Ayubi, Sholahuddin Al - Masruri, Muhammad. "Ritual Learning Method for Mystical Ijazah at Pondok Pesantren Salafiyah". *Journal of Education and Learning (EduLearn)* 19/1 (01 Şubat 2025), 314-321.
<https://doi.org/10.11591/edulearn.v19i1.21090>
- Baharun, Mokhammad - Arifin, Samsul. "Development of Islamic Boarding School-Based counseling: a model for Indonesia". *Psychology Research on Education and Social Sciences* 4/4 (2023), 143-150.
- Barnett-Page, Elaine - Thomas, James. "Methods for the synthesis of qualitative research: a critical review". *BMC Medical Research Methodology* 9/1 (11 Ağustos 2009), 59. <https://doi.org/10.1186/1471-2288-9-59>
- Celâleddin el-Mahallî. *Tefsîrül-Celâleyn*. Madinah: Ummul Qura, 1998.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/tefsirul-celaleyn>
- Endonezya Cumhuriyeti Millî Eğitim Sistemi Kanunu, Kanun No: 20/2003, Resmî Gazete, Sayı: 4301, 11 Temmuz 2003. Erişim 27 Mart 2025. <https://peraturan.bpk.go.id/details/43920/uu-no-20-tahun-2003>
- Endonezya Pesantren Sistemi Kanunu, Kanun No: 18/2019, Kabul Tarihi: 16 Ekim 2019, Resmî Gazete, Sayı: 6409, Yayımlanma Tarihi: 31 Ekim 2019. Erişim 27 Mart 2025.
<https://peraturan.bpk.go.id/Details/122743/uu-no-18-tahun-2019>

- Gazali, Erfan. "Pesantren di antara generasi alfa dan tantangan dunia pendidikan era revolusi industri 4.0". *OASIS: Jurnal Ilmiah Kajian Islam* 2/2 (2018), 94-109.
- Gough, James. *An Introduction to Systematic Reviews*. London: SAGE Publications, 2012.
- Güneş, Deniz - Erdem, Ramazan. "Nitel Araştırmaların Analizi: Meta-Sentez". *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 22/Özel Sayı 2 (31 Aralık 2022), 81-98. <https://doi.org/10.18037/ausbd.1227313>
- Heriyudanta, Muhammad. "Modernisasi Pendidikan Pesantren Perspektif Azyumardi Azra". *MUDARRISA: Jurnal Kajian Pendidikan Islam* 8/1 (2016), 145-172.
- Imam Abu Zakariya Muhyiddin bin Syaraf An-Nawawi. *Riyazü's-Salihin*. Jakarta: Darul Haq, 2018.
- Imam al-Ghazali. *İhya-u Ulumi'd-Din*. Surabaya: al-Haramain, 1992.
- Imam Muhammad bin Abdullah bin Malik. *Elfiyye İbn Mâlik*. Surabaya: Pustaka Sidogiri, 2002.
- İmam-ı Allamah Ahmed bin Muhammed Ramazan bin Maşşur el-Mekki. *Akîdetü'l-Avâm*. Lebanon: Dar el-Manâr, 1990.
- Kemenag. "Pesantren: Dulu, Kini, dan Mendatang". Erişim 12 Şubat 2025. <https://kemenag.go.id/opini/pesantren-dulu-kini-dan-mendatang-ft719d>
- Kemdikbud, "Dataset Guru dan Tenaga Kependidikan", Erişim 12 Şubat 2025. <https://data.dikdasmen.go.id/>
- Kızılaslan, İshak. "Endonezya Tecrübesi Örneğinde İslam Ülkelerinde Kur'an Tadrîsâtı". *Tokat İlmîyat Dergisi* 9/2 (2021), 487-509.
- Kuckartz, Udo. *Qualitative Text Analysis Using Computer Assistance*. London: SAGE Publications, 2014.
- Kusumawati, Ira - Nurfuadi. "Integrasi Kurikulum Pesantren Dalam Kurikulum Nasional Pada Pondok Pesantren Modern". *Sanskara Pendidikan Dan Pengajaran* 2/01 (31 Ocak 2024), 1-7. <https://doi.org/10.58812/spp.v2i01.293>
- Ma'arif, Syamsul. "Education as a Foundation of Humanity: Learning from the Pedagogy of Pesantren in Indonesia". *Journal of Social Studies Education Research* 9/2 (2018), 104-123.
- Maesaroh, Nenden - Achdiani, Yani. "Tugas Dan Fungsi Pesantren Di Era Modern". *Sosietas: Jurnal Pendidikan Sosiologi* 7/1 (2017). <https://ejournal.upi.edu/index.php/sosietas/article/view/10348>
- Mahriza, Rika vd. "Pesantren Dan Sejarah Perkembangannya Di Indonesia". *Jurnal Ilmiah Abdi Ilmu* 13/2 (2020), 31-38.
- Mukholik, Ayis. "The variation of the Quran reception 21st century in Central Java Indonesia". *IJASOS- International E-Journal of Advances in Social Sciences* 3/7 (2017), 268-275.
- Nurina, Cut Intan Evtia. "Science education teaching and learning activity in Islamic boarding school". *IJAEDU- International E-Journal of Advances in Education* 3/9 (2017), 484-491.
- Putri, Ardianti Yunita vd. "Pesantren Sebagai Lembaga Pendidikan Islam (Sejarah Lahirnya Pesantren Sebagai Lembaga Pendidikan Islam Di Indonesia, Sejarah Perkembangan Pesantren/Sistem Pendidikan, Dan Perkembangannya Masa Kini)". *Innovative: Journal Of Social Science Research* 3/2 (2023), 6684-6697.
- Rosdianawati, Andi vd. "Manajemen Pengembangan Tenaga Pendidik Di Pondok Pesantren Modern Al-Istiqamah Ngatabaru, Sulawesi Tengah". *Jurnal Integrasi Manajemen Pendidikan* 1/2 (09 Kasım 2022), 26-36. <https://doi.org/10.24239/jimpe.v1i2.1218>
- Rusyd, Ibn. *Bidayetül-Müctehid*. Semarang: Toha Putra, 2001.
- Salim b. Semir El-Hudari. *Sefînetün-Necât*. Surabaya: Al Qowam, 1992.
- Sandelowski, Margarete. *Handbook for Synthesizing Qualitative Research*. New York: Springer Publishing Company, 2007.
- Syekh Syarafuddin Yahya al-Imrithi. *Imrithi*. Jakarta: Darul Ilmi, 1990.

- Toker, Arzu. "Bir Araştırma Metodolojisi Olarak Sistemik Literatür İncelemesi: Meta-Sentez Yöntemi". *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 22/Özel Sayı 2 (31 Aralık 2022), 313-340.
<https://doi.org/10.18037/ausbd.1227360>
- Waspodo, Muktiono. "Studi Guru Tidak Tetap Pada Jenjang Pendidikan Dasar". Pusat Penelitian Kebijakan, Badan Penelitian dan Pengembangan dan Perbukuan, Kementerian Pendidikan dan Kebudayaan, 2023.
- Zeynüddin b. AbdülAziz El-Melebari. *Fethü'l-Mu'in*. Jakarta: Pustaka Azzam, 2003.